

نگاهی به «ذخیره الملوک» تألیف میر سید علی همدانی

سید نقی عباس «کیفی»*

سیدالسادات سالار عجم دست او معمار تقدیر امم
آفرید آن مرد ایران صغیر با هنرهای غریب و دلپذیر
(محمد اقبال لاهوری)

میر سید علی همدانی (۷۸۶-۷۱۴ ه.ق) که به نام‌های «شاه همدان» و «امیرکبیر» و «علی ثانی» و «بانی ایران صغیر» و «شاه کشمیر» هم شناخته می‌شود، مشهورتر از آن است که نیازی به معرفی داشته باشد. این عارف ایرانی بیش از ۱۵۰ اثر ارزشمند در موضوعات اجتماعی، سیاسی، دینی، عرفانی و ادبی به زبان‌های فارسی و عربی بر جا گذاشته است. نقش میر سید علی در معرفی عرفان ایرانی در شبه قاره هند بسیار چشمگیر است. چنین تصوّر می‌شود که در واقع نخستین جرقه‌های راه یابی عرفان ایرانی به هند با ورود میر سید علی زده شد. او شاگرد علاءالدوله سمنانی، عارف بزرگ ایرانی بود. شاه کشمیر در قرن هشتم هجری، تقریباً همزمان با حیات حافظ در شیراز و کمی پیشتر از ظهور نورالدین عبدالرحمن جامی در هرات، به هند رفت.

میر سید علی نزدیک به سیصد تن از بزرگان ادب و هنر ایرانی را نیز با خود به کشمیر برد و این گروه، پیش از روی کار آمدن خوانین مسلمان مغول در هند، بنیادهای عرفان، ادب و هنر ایرانی را در آن کشور پایه‌گذاری کردند. بعدها و براساس همین پایه‌ها بود که بزرگانی چون سید محمد گیسودراز و شیخ احمد سرهندی در هند ظهور کردند.

* دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه جواهر لعل نهرو، دهلی نو.

سبک هندی نیز که با تلاش شاعرانی چون غنی کشمیری و بیدل عظیم‌آبادی در قرن‌های بعد در هند رواج عام یافت، بیش از همه از آن سنت‌های فکری تغذیه کرد که میر سید علی و همراهانش در هند پایه گذاشته بودند. حتی بنای تاج محل، شاهکار معماری جهان اسلام، از همان سنت‌های هنری به‌ظهور رسید که گروه هنرمندان همراه میر سید علی با خود به‌هند انتقال داده بود.

درباره این عارف بزرگ در منابع فارسی در دسترس، اطلاعات چندان زیادی موجود نیست. با این حال، کتابی با عنوان «باغبان عرفان» به‌قلم علی جهانپور در سال ۱۳۸۳ از سوی انتشارات سفیر نینوا در ایران به‌چاپ رسیده که داستان زندگی و نگارش آثار او را دربردارد.

همچنین پایان‌نامه دکتری «آقای محمد ریاض خان» که هم‌اکنون در مرکز همدانی اختصاص دارد. این پایان‌نامه در سال ۱۳۴۷ در دانشگاه تهران ارائه شده است.^۱ در این مقاله کوتاه ما به‌معرفی یک اثر پُرارزش و مهم میر سید علی همدانی بنام «ذخیره‌الملوک» می‌پردازیم.

«ذخیره‌الملوک» کتابی است از آثار میر سید علی همدانی در موضوع اخلاق و سیاست و بی‌تردید آن را می‌توان از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین آثار وی به‌شمار آورد. رساله مذکور به‌علت ارزش و اهمیتی که دارد به‌زبان‌های مختلف نیز ترجمه شده است. درباره اهمیت آن دکتر محمد ریاض می‌نویسند:

“... شاید دومین کتاب مهم فارسی باشد که در سیاست مدنی تألیف گردیده است. پس از اخلاق ناصری تألیف خواجه نصیرالدین طوسی، (م: ۶۸۲ هـ ق) ولی از لحاظ لهجه ناصحانه و بی‌باکی که دارد در میان کتب معروف فارسی که در علم اخلاق نگاشته شده است، این یکی بی‌نظیر و با هیچ‌یک قابل مقایسه نیست و از حیث موضوع باید جزو کتب بسیار مهم فارسی در فلسفه اخلاق و سیاست مدنی به‌شمار آید.”^۲

۱. خبرگزاری کتاب ایران [ایبنا]، ۲۲ تیر ۱۳۸۷ هـ ش.

۲. احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی (چاپ دوم)، مؤلف دکتر محمد ریاض، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۴۱۱ هـ ق/۱۹۹۱ م، ص ۹۹.

سبب تألیف این اثر مهم، راهنمایی و نصیحت به سلاطین و امرا بود که به التماس ارادتمندانی نگاشته شده است:

«ذخیره الملوک» کتابی است از آثار میر سید علی همدانی در موضوع اخلاق و سیاست و بی‌تردید آن را می‌توان از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین آثار وی به‌شمار آورد.

«... اما بعد فبقول البعد الجانی الموصوف بالتقصیر و التوانی علی بن شهاب الهمدانی عفی عنه بکرمه... که مدتی بود از ملوک و حکام اهل اسلام و اماجد و اشراف نوع انسان که در استصلاح امور دین اهتمام می‌نمودند... به سبب عقده محبت و رابطه مودت که باین ضعیف داشتند از این فقیر هر

وقت التماس تذکره مفید می‌کردند... عوارض و حوادث و مصادف و صوادف مانع آن می‌گشت تا در این وقت به موجب التماس عزیزی آن عزم متجدد گشت و به مقتضای آن التماس این مختصر تحریر افتاد».

«ذخیره الملوک» مشتمل بر ده باب زیر است:

باب اول: در شرایط و احکام و لوازم کمال ایمان.

باب دوم: در ادای حقوق عباد الله تعالی.

باب سوم: در مکارم اخلاق و وجوب تمسک پادشاه و حاکم اسلام به سیرت خلفای راشدین رضی الله تعالی عنهم.

باب چهارم: در حقوق والدین و زوج و ازواج و اولاد و عیب و اصحاب و اقارب و غیره.

باب پنجم: در احکام سلطنت و ولایت و امامت و حقوق رعایا و شرایط حکومت به عدل.

باب ششم: در شرح سلطنت معنوی و اسرار خلافت انسانی.

باب هفتم: در بیان امر بالمعروف و نهی عن المنکر و فضایل و شرایط این نوع.

باب هشتم: در بیان شکر نعمت و ذکر انعام و فضایل حضرت صمدیت تعالی.

باب نهم: در بیان صبر بر مکاره و مصائب دنیوی.

باب دهم: در مذمت کبر و ضمایم اخلاق.

اگرچه «ذخیره الملوک» کتابی است دارای مباحث عرفانی و متصوفانه مانند «کشف المحجوب» یا «کیمیای سعادت» یا «احیاء علوم الدین» و غیره اما از لحاظ

سبک هندی نیز که با تلاش شاعرانی چون غنی کشمیری و بیدل عظیم آبادی در قرن‌های بعد در هند رواج عام یافت، بیش از همه از آن سنت‌های فکری تغذیه کرد که میر سید علی و همراهانش در هند پایه گذاشته بودند. حتی بنای تاج محل، شاهکار معماری جهان اسلام، از همان سنت‌های هنری به‌ظهور رسید که گروه هنرمندان همراه میر سید علی با خود به‌هند انتقال داده بود.

مطالب و سبک نگارش به «گلستان سعدی» شباهت‌هایی دارد. مثلاً مؤلف کتاب در میان مطالب مختلف اشعاری هم آورده است که به‌قول استاد علی اصغر حکمت شاید همه اشعار از خود سید باشد و او این کار را به تقلید «گلستان سعدی» انجامیده باشد.^۱

در «ذخیره الملوک» علاوه بر اشعار خود میر سید علی، ابیاتی از سنایی و نظامی و رومی و سعدی نیز

به‌فراوانی دیده می‌شود. بیت زیر سعدی دو مرتبه در این کتاب آمده است:

ابرو و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تا تو نانی به کف آری و به غفلت نخوری

از لحاظ محتوا نیز می‌توان مطالبی را در این کتاب مشاهده نمود که با برخی از مطالب «گلستان» خیلی نزدیک است و یا با تغییری چند از آن گرفته شده است. مثلاً سعدی در باب دوم «گلستان» حکایتی آورده راجع به حکمت لقمان حکیم که ادب را از جاهلان یاد گرفته، همین حکایت در «ذخیره الملوک» به‌حضرت عیسی^(ع) منسوب گردیده است.^۲ همین‌گونه میر سید علی در نگارش این اثر گرانبها از «بوستان سعدی» نیز استفاده کرده است، مثلاً سعدی در باب چهارم «بوستان» حکایت پادشاه صالحی را آورده که چنین آغاز می‌شود:

«ملک صالح از پادشاهان شام برون آمدی صبحدم با غلام».

۱. احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی، مؤلف دکتر محمد ریاض، ص ۱۰۲.

۲. همان، ص ۱۰۰.

این حکایت را میر سید علی در اثر خود به نثر نوشته است. اما به گفته دکتر محمد ریاض:

در «ذخیره الملوک» علاوه بر اشعار خود میر سید علی، ابیاتی از سنایی و نظامی و رومی و سعدی نیز به فراوانی دیده می‌شود.

«محتویات مبسوط این کتاب دو برابر «گلستان سعدی» است و مطالب نو و ارزنده در آن زیاد است»^۱.
پیشاپیش ارزش و اهمیت همین کتاب است که محمد اقبال لاهوری، میر سید علی همدانی را «محرم اسرار شاهان» خوانده است:

مرشد معنی نگاهان بوده‌ای «محرم اسرار شاهان» بوده‌ای

این کتاب چند مرتبه به چاپ رسیده است: چاپ امرتسر به کوشش نیاز علی خان، ۱۳۲۱ هـ.ق؛ چاپ بمبئی که تاریخ چاپ ندارد؛ چاپ بهاولپور ۱۹۰۵ م و چاپ تهران. این چاپ‌ها دارای اغلاط زیادی‌اند و چاپ تهران از همه چاپ‌های قبلی بهتر است، اما هنوز چاپ معتبری از آن تهیه نشده. پس باید کتابی چنین ارزشمند و گرانبها با کمال محنت و دقت، تصحیح و چاپ شود و همین‌طور رسائل و کتب دیگر میر سید علی همدانی که هنوز در پرده اختفا مستور می‌باشد و چون شاهدان خوبرو در گوشه کتابخانه‌ها چهره زیبای خود را از دیده عاشقان معرفت پوشیده است^۲. جای خوشوقتی است که دکتر محمد ریاض در کتاب «احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی» خود شش رساله^۳ وی را نیز تصحیح و چاپ کرده است.

۱. احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی، مؤلف دکتر محمد ریاض، ص ۱۰۱.

۲. یغما، شماره ۶، ص ۸-۲۴۵، سال ۱۳۳۰ ش.

۳. رساله فتوتیه.

۴. مشارب‌الاذواق (شرح سید همدانی بر قصیده میمیه ابن فارض).

۵. مرادات دیوان حافظ (با توضیح اصطلاحات آن از میر سید علی همدانی).

۶. رساله درویشه.

۷. السبعین فی فضایل امیرالمومنین (هفتاد حدیث در مناقب امام علی(ع) با ذکر سخنی از آنحضرت(ص) در ذیل هر حدیث).

۸. رساله ذکریه.